

І.В. Кирильчук

ЦІННОСТІ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ УЧІННЄВИХ ЗДІБНОСТЕЙ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Кирильчук І.В. Цінності як чинник розвитку учіннєвих здібностей в підлітковому віці. У статті аналізуються підходи до дослідження проблеми розвитку учіннєвих здібностей підлітків у ціннісному контексті. Здібності одночасно розглядаються і як засоби індивідуалізації, і як ресурси розвитку особистості підлітка. Описуються результати порівняльного аналізу суб'єктивного відображення здібностей у ціннісній свідомості п'ятикласників та семикласників.

***Ключові слова:** цінності, здібності, учіннєві здібності, регуляція, компенсація, суб'єкт навчальної діяльності, підлітковий вік.*

Кирильчук І.В. Ценности как фактор развития учебных способностей в подростковом возрасте. В статье анализируются подходы к исследованию проблемы развития учебных способностей подростков в ценностном контексте. Способности одновременно рассматриваются и как средства индивидуализации, и как ресурсы развития личности подростка. Описываются результаты сравнительного анализа субъективного отражения способностей в ценностном сознании пятиклассников и семиклассников.

***Ключевые слова:** ценности, способности, учебные способности, регуляция, компенсация, субъект учебной деятельности, подростковый возраст.*

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими практичними завданнями.

Провідними психологами підлітковий вік визначається як перехідний та кризовий. Порівняно з молодшими школярами у підлітків більші можливості у розвитку психічних процесів та властивостей, але водночас низький рівень розвитку якостей, що пов'язані з відповідальністю за власні вчинки. Почуття дорослості та потреба у самоствердженні, що стають актуальними потребами підлітка, у значній мірі визначають його поведінку та характер діяльності, навчальної зокрема. У зв'язку з цим значних змін зазнає мотивація учіннєвої діяльності підлітків. Якщо у процесі учіння не задовольняються провідні потреби підлітка, то його інтерес до навчання знижується. Означені вікові особливості значною мірою обумовлюють появу ціннісного ставлення підлітків до здібностей як до способу задоволення власних потреб.

Останні дослідження і публікації, виділення невирішених питань загальної проблеми, якій присвячується стаття. Проблема розвитку учіннєвих здібностей учнів як основи успішності навчальної діяльності завжди була в центрі уваги дослідників. Сенс учіннєвої діяльності для кожного школяра ґрунтується на системі цінностей, які формуються у нього в певному соціальному оточенні. Цей процес включає в себе такі моменти: усвідомлення об'єктивної значимості навчання, яке спирається на суспільно вироблені моральні цінності; розуміння суб'єктивної значимості навчання для себе та рефлексію своїх здібностей і можливостей – як актуальних, так і потенційних.

У силу різних причин навчальна діяльність часто втрачає привабливість для підлітків. Однією з таких причин є недостатнє врахування вчителем соціальних мотивів підлітків, коли в ході навчання не реалізуються специфічні для підлітка прагнення до

дорослості, до самостійності, до взаємодій з однолітками в ході навчальної роботи. За таких обставин підлітки починають активні пошуки значимого соціального середовища та інших видів діяльності, в яких будуть задовольнятися їхні потреби, оцінюватися їхні здібності і, власне, вони самі, як особистість [1]. На цьому етапі розвитку особистості школяра формується ціннісне ставлення до своїх здібностей, а також цінностей референтної групи.

У підлітковому віці активно йде процес розвитку суб'єктності. Це обумовлює необхідність вирішення цілої низки завдань, що стоять перед педагогами, спрямованих на сприяння процесу усвідомлення підлітком себе як суб'єкта учіннєвої діяльності. Здатність визначати цілі власної діяльності, добирати необхідні для цього засоби, організовувати діяльність, відрефлексовувати й оцінювати результати – важливі моменти, що ляжуть в основу усвідомлення підлітком власних мотивів активності, визначатимуть подальший розвиток його інтелектуальної, емоційної, вольової сфер та напрямки розвитку здібностей.

Психологічний зміст учіннєвої діяльності та особливості учнів як суб'єктів діяльності відображені в працях В.В. Давидова, Д.Б. Ельконіна, І.О. Зімньої, Г.С. Костюка, А.К. Маркової, Ю.М. Орлова, К.М. Поліванової, С.Л. Рубінштейна, Л.С. Славіної, Г.А. Цукерман та ін.

Зокрема, на думку Д.Б. Ельконіна, учіннєва діяльність є специфічним видом людської діяльності, результатом якої є «...насамперед зміна самого учня, його розвиток. У загальному вигляді можна сказати, що ця зміна є набуттям дитиною нових здібностей..., а учіннєва діяльність – діяльністю з самозміни, її продукт – ті зміни, які відбулися під час її виконання в самому суб'єкті» [7, с. 245].

Розглядаючи учіннєву діяльність, Г.А. Цукерман зазначає, що вибір можливого напрямку розвитку дитини – питання суцільно ціннісне. Ця думка набуває особливого змісту, коли мова йде про учіннєву діяльність підлітка в контексті соціальної ситуації його розвитку. Якщо для молодшого школяра вчитель – незаперечний авторитет, то у підлітковому віці вчитель має авторитет здобути. «Найскладніша педагогічна задача вчителя, що вибудовує навчальну (а не якусь іншу) діяльність – це задача самозміни: педагогу треба перебороти стійку ілюзію того, що дитина вчиться, коли знаходить правильні відповіді на питання вчителя. Дитина вчиться, коли питає сама, сама висуває гіпотези з приводу невідомого і прагне перевірити їх... Якщо вдасться виховати учня, що питає вчителя, а не лише відповідає на вчительські питання, то у такого школяра сформується уміння вчитися – самостійно ставити нові навчальні цілі і самостійно знаходити засоби їх досягнення» [6, с. 69]. Якщо з подібним рівнем розвитку вміння вчитися молодший школяр увійде в підлітковий вік, то без сумніву сформоване ціннісне ставлення до навчання стане основою розвитку його учіннєвих здібностей в підлітковому віці.

Важливою в контексті нашого дослідження є думка Г.С. Костюка про те, що «здібності розвиваються в процесі взаємодії людини з суспільством. Останнє створює більш чи менш сприятливі умови для розвитку здібностей людини. Фактичний розвиток здібностей залежить від того, як індивід використовує ці умови. Здібність – знаряддя, яке виковується за його участю» [2, с. 67].

З позицій суб'єктно-ціннісного аналізу О.Л. Музика розглядає здібності як «ресурс особистісного розвитку людини, який полягає: 1) в актуальній здатності ефективно здійснювати певну діяльність щодо вирішення життєвих завдань; 2) в усвідомленій зримій, реальній перспективі цієї здатності досягнути. Перше досягається рефлексією вмінь і результатів діяльності, друге – рефлексією життєвої ситуації, власних особистісних властивостей і ціннісного досвіду саморозвитку» [4, с. 7].

Складність проблеми розвитку учінневих здібностей зумовлюється багатьма причинами. «Особистість, що розвивається, завжди порівнює себе з іншими людьми і завжди оцінюється ними. В процесі розвитку здібностей неодмінно виникають ряд групових і особистісно-соціальних феноменів (змагальність, агресивність, кооперування, ідентифікація, заздрість, самопожертва, відчуження, сублімація, конформна поведінка тощо), які не просто впливають на цей процес, а в деяких випадках визначають характер його розвитку» [1, с. 35]. На важливості задоволення в учінневій діяльності потреби у визнанні наголошує О. Л. Музика, вважаючи, що визнання надає смислу всій діяльності школяра й дозволяє знаходити задоволення у щоденній, багатогодинній, виснажливій праці, спрямованій на розвиток власних здібностей.

На думку О.Л. Музики, повноцінний розвиток здібностей дітей можливий за двох умов. З одного боку, школярі повинні щось знати чи вміти й тим заслуговувати на визнання, а з іншого боку, найближче соціальне оточення має бути спроможне поцінувати їх досягнення [3].

Ціннісний підхід до здібностей дозволяє розглядати останні одночасно як ресурси розвитку та засоби індивідуалізації, засоби особистісної ідентичності та стійкості.

Формулювання цілей і постановка завдань статті. У статті робиться спроба вивчення цінностей як чинників розвитку здібностей, зокрема учінневих, у підлітковому віці.

Виклад методик і результатів досліджень. На основі проведеного теоретичного аналізу підходимо до означення поняття «учінневі здібності» як такої структури досить стійких індивідуально-психологічних особливостей особистості школяра, яка, актуалізуючись в навчальній діяльності, визначає якість та результативність її виконання.

У процесі емпіричного дослідження використовувалася методика вивчення динаміки здібностей (МВДЗ), розроблена О.Л. Музикою [5]. З її допомогою вивчалася суб'єктивне відображення здібностей в ціннісній свідомості школярів.

Процедура дослідження за МВДЗ передбачає індивідуальну нестандартизовану бесіду, в ході якої дослідник цікавиться, що вміє робити школяр, чим він любить займатися, які діяльності йому вдаються найкраще, чому він ще хотів би навчитися і для чого йому це потрібно. Досліджуваний виконує ряд завдань: оцінює рівень розвитку власних умінь та виокремлює в названих уміннях складові (практичні, перцептивні, розумові дії та операції тощо); вказує осіб, хто поціновує його уміння, і від кого ще він хотів би отримати оцінку своїх досягнень; виокремлює особистісні якості, які допомагають йому досягати успіху в різних видах діяльності чи, навпаки, заважають це зробити; якості, які він хотів би розвинути, або позбутися.

Дані, отримані за допомогою МВДЗ, були покладені в основу психосемантичного дослідження рефлексивно-ціннісних компонентів здібностей підлітків. Дослідження проводилося на базі Житомирського ліцею № 25 імені О. Щорса. Вибірку склали учні 5-х та 7-х класів із середнім рівнем учіннєвої успішності (7-9 балів), частина з яких у початковій школі була «відмінниками», а частина – «хорошистами».

Факторні моделі свідомості учнів 5-их та 7-их класів будувалися на основі матриць, де особистісними конструктами виступали значимі для дітей уміння та якості, а елементами були референтні особи та сам досліджуваний. Факторна модель аналізувалася на предмет наявності та співвідношення в свідомості учнів моральнісних, діяльнісних і суб'єктних цінностей та характеру зв'язків між ними.

Результати дослідження показали, що існують відмінності у рефлексії власних умінь учнів 5-х та 7-х класів. Так, п'ятикласники намагаються отримати визнання з боку референтних осіб у сферах навчання та дозвілля. Близько половини виокремлених досліджуваними вмінь (43%) складають саме учіннєві вміння: «багато читати світової літератури», «вміти програмувати», «розв'язувати задачі», «займатися радіоконструюванням», «правильно розмовляти англійською» тощо. Другу групу (53%) об'єднують ігрові вміння та вміння зі сфери дозвілля: «кататися на роликах», «вишивати», «гарно ліпити з пластиліну», «грати в шашки», «майструвати» тощо. У третю групу – сфера побуту – увійшла найменша кількість умінь (4%): «прибирати», «мити посуд».

Семикласники також виділили вміння у всіх трьох сферах. До сфери навчання віднесені такі вміння (38%): «грамотно писати твори», «знати операційну систему Windows», а також розвивати уміння з навчальних предметів: «англійська мова», «хімія», «інформатика», «біологія». До найбільшої групи (54,5%) – сфери дозвілля – увійшли вміння «кататися на роликах», «володіти рукопашним боєм», «готуватися до свята в класі», «грати на гітарі», «грати в шахи», «моделювати зачіски». Семикласники відмітили «походи», «перебування в таборі», «гурток з танців», «футбол» як комфортні зони для формування їхніх здібностей та вмінь. Сфера побуту була представлена уміннями (7,5%): «готувати суші», «пригощати друзів різними ласощами», «доглядати домашніх тварин».

Якщо вміння, здобуті в різноманітних соціальних сферах, не пов'язаних зі сферою навчання, називалися першими, швидко, то учіннєві – з деякими обдумуваннями та затримками. Досліджувані, які відвідують гуртки, демонстрували більшу кількість вмінь, ніж їх однолітки, які включені лише в учіннєву діяльність.

У структурі референтного компонента здібностей спостерігається деяке зміщення акцентів значимості оцінки вчителів-предметників для учнів 5-х та 7-х класів. Так, для п'ятикласників важливою залишається думка батьків (мами і батька), вчителів-предметників та тренерів (тренер з футболу, вчитель радіоконструювання). Молодші підлітки потребують визнання своїх особистісних якостей та здібностей вчителями-предметниками та друзями. Це помітно у відповідях досліджуваних: «Хотів би змінити оцінку друзів», «Хотів би, щоб вчитель звернув на мене увагу». Для семикласників коло значимих осіб складають близькі родичі (бабуся, хрещені батьки), друзі та педагоги гуртків (майстер, командир, тренер). Досліджувані хотіли б змінити про себе думку вчителів та батьків: «Хочу, щоб вчитель української мови підвищив мені оцінку, бо я

знаю більше», «Хочу, щоб мною батьки пишалися», а також ставлення однокласників: «Я можу справити враження».

Ми бачимо, що для підлітків актуальним є комплекс потреб, що виражається у самоствердженні та знаходженні свого місця у групі ровесників. Учні прагнуть стати кращими у певній сфері діяльності: «потрапити на чемпіонат світу з танців», «стати відомим гітаристом», «виступати на чемпіонаті світу з рукопашного бою» і т.д.

У результаті факторного аналізу ціннісної свідомості п'ятикласників виділилося два фактори: перший (46% дисперсії) відображає ставлення досліджуваних до взаємодії з іншими людьми; другий (37% дисперсії) – ставлення до учінневих здібностей.

У результаті дослідження ми отримали семантичну модель ціннісної свідомості, в якій представлені ціннісні передумови для розвитку учінневих здібностей (див. рис. 1).

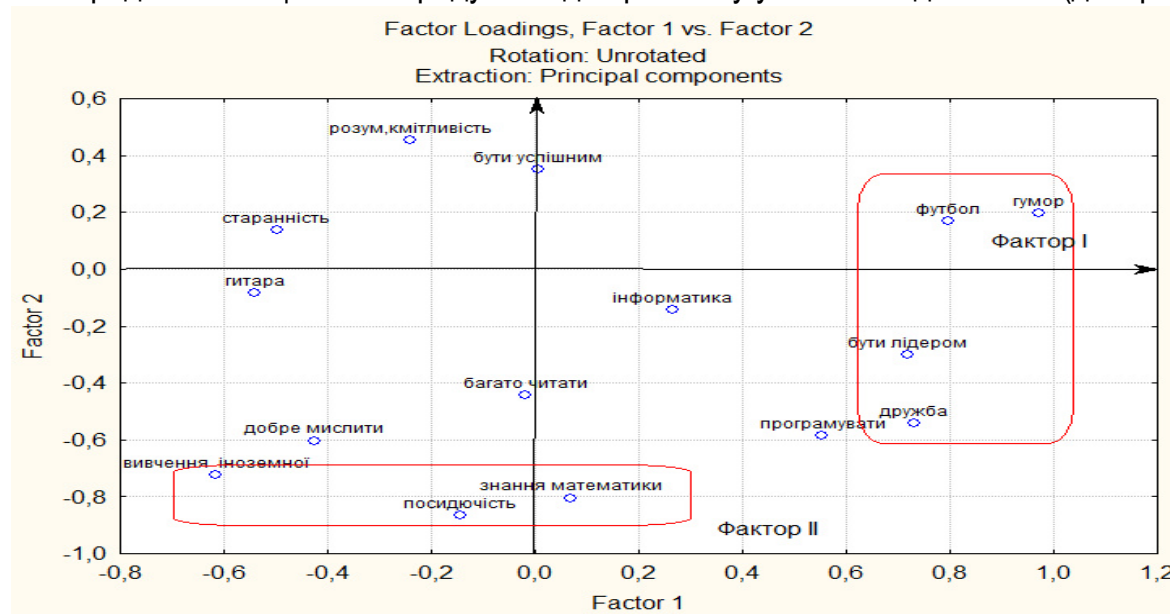


Рис. 1. Факторно-семантична модель ціннісної свідомості досліджуваних 5 класу

Перший фактор включає суб'єктивний ціннісний конструкт «дружба» ($r=0,73$) та діяльнісні ціннісні конструкти: «футбол» ($r=0,79$), «гумор» ($r=0,97$), «бути лідером» ($r=0,71$). Ці поняття несуть ресурсну підтримку самоідентичності досліджуваних. У взаємодії з однолітками свою унікальність п'ятикласники намагаються реалізувати через лідерські здібності та особистісні якості: «гумор» – «футбол» ($r=0,79$), «бути лідером» – «дружба» ($r=0,71$). Досліджувані цієї вибірки мають чітке уявлення про те, що потреба «бути успішним» може бути задоволена власною старанністю («бути успішним» – «старанність» ($r=0,79$)). Актуальною для учнів 5-го класу залишається потреба у налагодженні дружніх стосунків, яка зокрема може реалізовуватися через досягнення в програмуванні («дружба» – «програмування» ($r=0,86$)). Досліджувані Н. та К. про це висловилися так: «Добре знати інформатику – це круто. Тебе починають поважати навіть старші учні, якщо ти знаєшся в програмуванні».

Другий фактор характеризується біполярним зв'язком з оберненою кореляцією таких потенційних вмінь учнів 5-го класу у сфері навчання як: «знання математики» ($r=0,81$), «посидючість» ($r=-0,87$), «добре мислити» ($r=0,6$), «вивчення іноземної мови» ($r=-0,72$). Ці конструкти демонструють внутрішній конфлікт школярів відносно учінневої

діяльності. Для них потенційною потребою є розвиток учіннєвих здібностей з математики, іноземної мови та бути посидючим. Важливим для навчання, на думку п'ятикласників, залишається вміння добре мислити («якщо добре мислиш, тоді будь-який урок підготуєш», «буду добре мислити, буду гарно навчатися»).

Опишемо результати факторного аналізу ціннісної свідомості семикласників. Аналіз факторних навантажень показує, що основу ціннісної свідомості складають два фактори: перший охоплює 62 % дисперсії і показує ставлення учнів до особистісних якостей; а другий (27% дисперсії) – їхнє ставлення до вмінь проявити себе в соціальній діяльності (див. рис. 2).

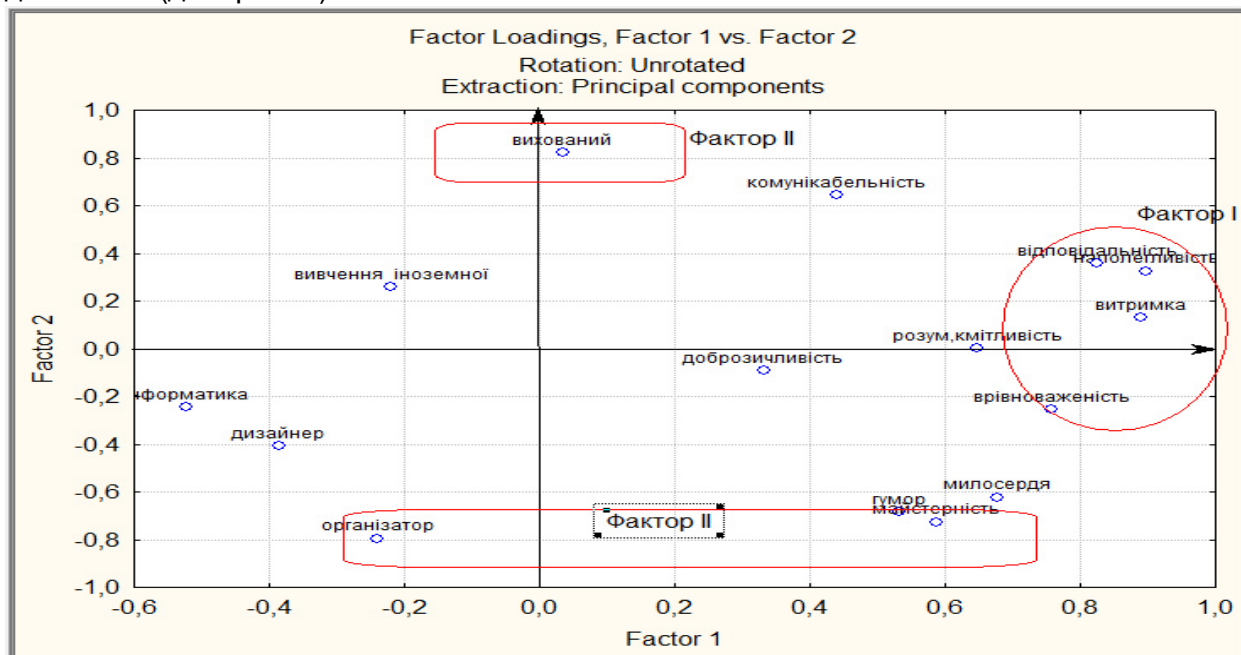


Рис.2. Факторно-семантична модель ціннісної свідомості досліджуваних 7 класу

Проаналізувавши факторно-семантичну модель ціннісної свідомості учнів 7-го класу, бачимо, що жоден із конструктів не пов'язаний прямо з навчальною діяльністю. До першого фактору відносяться: «витримка»–«наполегливість» ($r=0,88$) та «відповідальність» ($r=0,83$), «врівноваженість»–«гумор» ($r=0,82$), «наполегливість» – «відповідальність» ($r=0,88$). Ці якості, на думку досліджуваних, допомагають їм регулювати взаємодію з іншими людьми, зокрема з однокласниками та референтними особами. «Мій тренер каже, що я наполеглива та відповідальна на заняттях», – відмітила досліджувана О., яка досягла значних успіхів у шаховій школі.

Другий фактор є біполярним і включає діяльнісні компоненти цінностей: «майстерність» – «милосердя» ($r=0,92$), «організатор» – «відповідальність» ($r=-0,63$). Підліткам властиве прагнення до ідеалу, до розширення сфери соціальної активності. Значущими складовими здібностей тут виступають «майстерність», «організатор» та «милосердя». Але для розвитку цих здібностей не вистачає власне відповідальності учнів. Саме тут бачимо змістову конфліктність (конструкти «вихований» – «гумор» ($r=-0,72$)). Цю дилему школярі пояснюють таким чином: «Учень-гуморист, на думку наших вчителів, є невихованим. Він заважає утримувати дисципліну на уроці».

Проаналізувавши факторно-семантичні моделі ціннісної свідомості учнів 5-го та 7-го класів, бачимо деякі відмінності. Так, для п'ятикласника значимими є його взаємодія

з ровесниками та схвалення з боку дорослих його учінневих здібностей та можливостей. Він віддає перевагу тим видам навчальної діяльності, які, за його переконанням, роблять його дорослим у власних очах та в очах значущих для нього людей. Для дітей цього вікового періоду важливим і необхідним стає поняття дружби, що ґрунтується на спільних інтересах та вподобаннях. Для семикласника характерним є посилене прагнення до спілкування як з ровесниками, так і зі старшими. Він прагне заслужити повагу і визнання, відповідати очікуванням. Більшої значимості для підлітка набуває вимогливе ставлення до власних особистісних якостей та якостей інших людей. Непостійність інтересів та стосунків спонукає семикласника до розвитку саме тих здібностей, за допомогою яких він міг би проявити себе в соціальній діяльності.

Висновки та подальші перспективи досліджень. Ціннісний підхід до вивчення здібностей дозволяє розглядати їх одночасно і як засоби індивідуалізації, і як ресурси розвитку особистості підлітка. Основою розвитку учінневих здібностей підлітка є цінності, які здійснюють регуляцію навчальної діяльності школяра. Одну з вирішальних ролей у розвитку учінневих здібностей підлітка відіграє система соціальних стосунків, у яку включені референтні особи (вчителі, батьки, тренери, однокласники).

Одним зі шляхів розвитку ціннісної свідомості учнів середніх класів може бути ціннісна підтримка регуляції розвитку учінневих здібностей. Ціннісна підтримка може ґрунтуватися на актуалізації внутрішніх ціннісних ресурсів особистості з метою вироблення нових ефективних регуляційних схем особистісного саморозвитку.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів психологічних особливостей розвитку учінневих здібностей учнів підліткового віку. Перспективи дослідження вбачаються у подальшому ґрунтовному аналізі взаємозв'язку розвитку учінневих здібностей підлітків та структури їх ціннісної свідомості.

Список використаних джерел

1. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – 320 с.
2. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк. – К.: Рад. шк., 1989. – 608 с.
3. Музика О.Л. Здібності у системі ціннісної регуляції розвитку творчо обдарованої особистості // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості: Збірник наукових праць / За ред. В.О.Моляко. – Т.12. – Вип. 5. – Ч.І. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2008. – С.49-55.
4. Музика О.Л., Музика О.О. Ціннісні орієнтири і психологічна підтримка обдарованих дітей // На злеті думки. Залучення обдарованої молоді до науково-дослідницької роботи: зб. доповідей та тез науково-практичної конференції. – Житомир: МАН, Житомирське регіональне відділення, 2013. – С. 6-11.
5. Професійно-орієнтовані завдання з психології / За ред. О.Л. Музики. Навчальний посібник. – 3-тє вид., перероб.і доп. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2010. – 566 с.
6. Цукерман Г.А. Что развивает и чего не развивает учебная деятельность младших школьников? // Вопросы психологии. – 1998. – №5. – С.68-81.
7. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Д.Б. Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.

Spisok vikoristanih dzherel

1. Zdblnostl, tvorchlst, obdarovanlst: teorlya, metodika, rezultati doslIdzhen / Za red. V.O. Molyako, O. L. Muziki. – Zhitomir: Vid-vo Ruta, 2006. – 320 s.
2. Kostyuk G.S. Navchalno-vihovniy protses I psihlchniy rozvitok osobistostl / G.S. Kostyuk. – K.: Rad. shk., 1989. – 608 s.
3. Muzika O.L. Zdblnostl u sisteml tslnnsnoYi regulyatsIYi rozvitku tvorcho obdarovanoYi osobistostl // Aktualnl problemi psihologIYi: Problemi psihologIYi tvorchostl: Zblrnik naukovih prats /Za red. V.O.Molyako. – T.12. – Vip. 5. – Ch.I. – Zhitomir: Vid-vo ZhDU Im. I.Franka, 2008. – S.49-55.
4. Muzika O.L., Muzika O.O. Tsinnisni orientiri i psihologichna pidtrimka obdarovanih ditey // Na zleti dumki. Zaluchennya obdarovanoYi molodi do naukovo-doslIdnitskoYi roboti: zb. dopovldey ta tez naukovo-praktichnoYi konferentsIYi. – Zhitomir: MAN, Zhitomirskie regionalne vlddlennya, 2013. – S. 6-11.
5. Profeslyno-orlEntovanl zavdannya z psihologIYi / Za red. O.L. Muziki. Navchalniy poslbnik. – 3-tE vid., pererob.l dop. – Zhitomir: Vid-vo ZhDU Im. I.Franka, 2010. – 566 s.
6. Tsukerman G.A. Chto razvivaet i chego ne razvivaet uchebnaya deyatelnost mladshih shkolknikov? // Voprosyi psihologii. – 1998. – №5. – S.68-81.
7. Elkonin D.B. Izbrannyie psihologicheskie trudy / D.B. Elkonin. – M.: Pedagogika, 1989. – 560 s.

Kyrylchuk I. Value as a factor of learning abilities development in adolescence. Personal values are individual human's picture of moral and ethical prerequisites and the limits of his/her own needs, and active methods to satisfy them. Valuable approach considers abilities as tools of individualization and as resources of teenager's personal development at the same time. The basis of teenager's development of learning abilities is fixed in the value consciousness of ability which regulates student's learning. One of the decisive roles in teenager's development of learning abilities primarily plays a system of social relations, which consists of his/her reference people (teachers, parents, coaches, classmates).

The study found that students' (from the five and seven grades) learning abilities have not been marked with the subjectivity because of the various of reasons, but have been remained on the potential level of it's development. One of the reasons is the nature of interaction between teachers and middles school's students, which leads to the fact that the training material is not significant for teens. Teachers' authority has not been extended to student's personal development. Relationships with coaches and leaders of groups, peers and elder children who are involved in joint activities become significant for students. The importance of student's priority skills acquire personal entertainment areas.

The younger adolescent's ability such as the building relationships with significant people, be successful in social activities (groups, clubs, camps), developing personal qualities are remain on the actual level; on the potential level - the possibility of learning new knowledge. There is difficulty in the selection of actions and operations that are the main components of learning abilities.

At this stage of adolescent's development should be raised a level of consciousness of values that would help them quickly accept the changes in the social situation of development and deepen the reflection of their own abilities in the field of learning. One of the ways to increase the value consciousness of middle class students is to support the regulation of learning abilities. Support of values based on the value of updating internal resources of individual in order to develop new effective personal self-regulatory schemes of self-development.

Key words: *adolescence, values, personal values, abilities, educational (learning) skills, reflection, personal development, regulation.*